

БЕЛЧО КРЪСТЕВ

/Шумен/

ВЪЗПИТАВАНЕ В СЛОВЕСНА ВЕЖЛИВОСТ ЧРЕЗ РОДНОЕЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ

Вежливата реч сее доброта в душите. Тя ни прави по-великодушни, по-доверчиви, етични един към друг, помага да изграждаме у себе си чувство за другарство, приятелство и колективен живот. Когато човек се грижи за вежлив, хубав, точен, изразителен и въздействащ език, той същевременно повишава действената сила на своите мисли и чувства. Когато е вежлив в словесното общуване с околните, той може да осветли и най-мрачни мисли, да стъпнса и обезоръжи избухливите, злобно настроените. /"Сладкостта на изважда и змията от земята" - сполучливо съветва народната мъдрост/. Колко малко се иска. Нужно е само да сменим принципа "Око за око - зъб за зъб" с противоположния "Един до друг, един за друг". Такава позиция обаче не се извоюва изведнъж. Тя е плод на дълъг процес на личностно развитие, на правилно миросгледно и нравствено-естетическо възпитание в семейството, в училището, в обществото...

Родният език играе изключителна роля в това възпитание. Няма по-съвършено оръдие за напредък от езика, защото с негова помощ опознаваме всяко кътче на родната земя, проникваме в делата и мислите на хората, опознаваме постиженията на човешката цивилизация. Затова отрано следва да учим децата да подбират уместно своята реч - деликатна, вежлива или просто прилична, да умеят да заменят грубите и резки изрази с думи, "смекчаващи впечатлението".

"Аз съм дълбоко убедена - каза на методически семинар проф. д-р Таиса Алексиевна Ладиженска, - че задачата на възпитанието в словесна вежливост е най-важната сред редица други възпитателни задачи на учителя".¹ Именно педагогът ще изгради у своите възпитаници усет към употребата на словото, ще формира у тях усет за умело служене с интонацията, като важно прозодично средство за изразяване на вежливост в устното общуване, ще ги научи как да си служат с обръщенията, с разнообразните изречения по цел и начин на изказване, с формите на наклоненията и модалността, ще им помогне да опознаят и правилно да използват лексико-граматическите и други средства при културно провеждан спор, при изказване на

съгласие или на възражение, при поднасяне на благодарност, извинение и т.н. В часовете по роден език се извършва целенасочена и системна работа за овладяване на основни етикетни формули, употребявани както в устната, така и в писмената реч.

Съществено в случая е да формираме у обучаваните умение да подбират от ред съотнасящи се и възможни езикови средства тези, които най-добре ще помогнат на комуникантите във възможно най-деликатна и приемлива форма да осъществят непринуден, искрен и деловит разговор или пък да се споделят мисли и възгледи в конкретна ситуация на общуване /в това число и конфликтна/.

Обикновено работата по култура на речта в училище се стеснява до системно овладяване на определени речеви етикетни формули – за обръщение, благодарност, извинение и пр. Действително речеви етикет има съществено място, но той далеч не може да изчерпи понятието речева /словесна/ вежливост, още по-малко пък културата на речта. Вежливостта – както пише Наталия Ивановна Формановска – "эта форма проявления уважения к человеку. И выражается эта форма в стереотипах речевого этикета".²

Следователно, първо е нужно да събудим у детето "глад" за ползване на етикетните речеви формули; да усети то нужда от топло-сърдечна благодарност или искрена похвала, да почувствува, че чрез добронамереното слънчево общуване, дарявайки топлината на душата си на ближния, всъщност я сгрива и намира в това дълбоко лична радост. Възпитаването в речева вежливост започва с изграждане на нравствена култура, чието фундаментално градиво е ЧОВЕЧНОСТТА. Култура без човечност е немислима.

Не малък дял за постигане на тези възвишени цели се пада на родноезиковото обучение, призвано най-активно да помага за формиране на истинска човешка култура у членовете на променящото се общество. "Струва ми се – пише акад. Сухомлински, – че в чувствуването на словото, в стремеха да се придадат с думи най-нежните движения на човешката душа се крие един от важните извори на истински човешка култура".³ Близки на тези разсъждения споделя и Александър Теодоров-Балан⁴, страстен радетел за хубава българска реч. "В училището, в школата – пише той – ученикът се среща с учителя, за да научи от него езика на познанието и умението. Ученикът носи от дома свое езиково вещество и свой усет за неговото упражняване. Учителят е призван да подведе едното и другото под бруса на култура–

та /подч. мое - Б.К./. Ако смогне учителят да осветли усета за език у своите питомци, върху веществото, което те носят из челядта си, па да избруси по-високо тоя усет върху образците на книжевната реч, той може да бъде уверен, че ще бъде засял нивата с добро семе".

Както виждаме, именитият езиковед не случайно поставя работата по възпитаване на усет към родния език на едно от челните места. Безспорно този усет, толкова нужен за културата на междупersonалното общуване, като задължителен белег включва и речевата вежливост.

В педагогическата си практика грузинският педагог Шалва Александрович Амонашвили⁵ въвежда т.нар. от него "уроци по човечност", чрез които цели да възпита у децата такива личностни качества като вежливост, отзивчивост, деликатност, стремеж да помогнат, умение да общуват с хората. Именно в тези часове малките питомци разбират и усещат "важността и прелестта на човешките отношения, на човешката взаимност". Тук именно овладяват изкуството на речевата вежливост. Чрез нея се учат да станат човещи. /Известно е, че всеки подобен урок на Амонашвили започвал със записване върху дъската девиза на Сухомлински: "Ти си се родил човек, но човек трябва да станеш"/.

Наистина колко нужни са ни сега подобни уроци! Уроци, в които да поставим на преден план не "развитието на речта", "обогащаване на речника" и пр., а нещо съвсем друго - това, че речта на много деца е "замърсена с груби форми на обръщение, понякога с ругателни думи...", т.е. чрез възпитанието на речта да ги учим на дълбоко човешка, нравствена култура. Да ги научим да употребяват приветливите и ласкави думи, за да създават духовен комфорт и нищах за добротворство. Към това ни насочват и изказванията на самите ученици. В анкета, направена в шуменски училища, на въпроса "Какво значение има речевата вежливост за преподаване и усвояване на учебния материал, събужда ли тя желание с интерес да учите системно и упорито по дадения предмет?" всички анкетирани отговориха положително. Те силно желаят учителите да бъдат вежливи и умело да си служат с речта. "Ако учителят говори вяло, безизразно и монотонно - споделя шестокласник, - интересът на учениците към предмета се загубва. Ако учителят се отнася приятелски към нас, уважава ни, говори ни вежливо, ние с интерес го слушаме и между нас

се създават топли взаимоотношения". Мисля, че казаното не се нуждае от коментар. То много точно изразява ролята на вежливата реч в дейността на педагога като насъщна нужда за осъществяване на така желаното педагогическо взаимодействие.

Ще ми се тук във връзка с разглежданата тема да насоча в събитията вниманието върху няколко средства за постигане на вежливата реч, на които обикновено в часовете по български език и литература не обръщаме нужното внимание.

На първо място това е интонацията, чийто възможности, както знаем, за развитие на устната реч са неимоверно големи. С нея не само изразяваме оценъчност към онова, за което говорим, но и може да придадем на един и същи думи различни оттенъци, да разширим безкрайно смисловия им обхват. В това отношение много истина се съдържа в казаното от известния съвременен оратор Ираклий Андроников: "истинският смисъл на казаното се съдържа винаги не в самите думи, а в интонацията, с която те са произнесени".⁶

На интонационното оформяне на речта трябва да се обръща по-сериозно внимание, тъй като богатата в интонационно отношение реч е съществен белег на вежливата реч. Именно с интонационното разнообразие в голяма степен можем да осъществим коректния тон, сърдечността в общуването, да балансираме напрежението в споровете и пр.

Същевременно следва да се има предвид, че мелодиката е най-силно изразеният компонент на интонацията, но той съвсем не е единствен неин белег. При формиране на усет и умение за вежлива реч следва да се вземат под внимание и такива качества като интензитет, темп, паузи; логическо, емфатично и фразово ударение и пр.

Вежливостта преди всичко изисква да не допускаме монотонно, провлечено, "скучно" говорене. Не бива също така да се ползваме само от високите регистри на гласа и да уморяваме събеседниците и слушателите с гръмогласие и необуздано крещене. Модулирането на гласа, разнообразната интонация, богатата мелодика на фразата спечелват аудиторията и създават уют при общуването.

Необходимо е и умение да контролираме темпа на говорене, съобразно с конкретната ситуация и преди всичко с темпа на възприемане от тези, с които общуваме. Нерядко например несъобразеният темп на говорене става пречка за доброто взаимодействие в учебно-възпитателния процес.

За словесната вежливост значение имат и паузите. Функциите им при устното и писмено общуване е различно. В повечето случаи те заменят определени пунктуационни знаци. Както посочват лингвистите, "паузата обикновено се съчетава с мелодиката и заедно с нея участва в членението на речта на по-малки единици и едновременно с това в тяхното обединяване в по-големи единици на речта. Освен тази функция - да члени и обединява - паузата в различните си степени на реализация участва в оформянето на модално-емоционалния план на речта".⁷ Тези две основни функции на паузите са съществени за устното общуване, при което си служим както с реални /темпорални/ паузи, така също и с психологически /нетемпорални/ паузи. Характерна за разговорната реч е и т.нар. драматична пауза, чрез която засилваме вниманието на събеседниците към онова, върху което ще поставим акцентите при разговора. Подобни паузи прави например опитният учител в първите минути на часа, когато е застанал пред класа и изчаква "омипротивориването" преди почване на урока; тези паузи правим и в моменти на възникнали конфликтни ситуации, при разгорещени спорове и пр. Майсторството в такива случаи е да съумеем да използваме възникналата тишина за психологическо и педагогическо въздействие. Невежливо е запълването на подобни паузи с паразитни звукове от типа на "ъъ-ъ-ъ", "аа-а-а", "мъ-ъ-ъ" и др. Майсторството е в това да се отмери точно времетраенето на паузите.

За културата на общуване паузи са нужни и от чисто акустични съображения. /Това особено важи, ако разговорите се провеждат в просторни кабинети, аудитории или класни стаи/. В по-големите зали са нужни по-дълги паузи, тъй като понякога в тях звукът се улавя по-трудно. По-големи паузи се налагат и при разшумяване на аудиторията и т.н.

Все пак ще подчертаем, че измежду факторите, влияещи на паузите, съществен е смисловият, който изисква такова членение на отрязъците, за да може най-точно и най-ясно да се предаде съдържанието на съобщението.

И тъй от казаното дотук е ясно, че за вежливата реч, както изобщо за "изреченото слово", интонацията, темпа и паузите са трите съществени елемента, които се отразяват върху културата на общуването. Върху тези елементи е необходимо да се насочва системно вниманието в родноезиковото обучение. Тук специално ги изтъкна-

хме, тъй като нерядко в педагогическата практика на тях не се обръща нужното внимание.

Възпитаването във вежлива реч изисква системно да се работи и върху неезиковите /екстралингвистични/ средства. По това е тема за отделен разговор. Тук ще се задоволя да цитирам отново Андроников, който синтезирано е изтъкнал ролята на тези средства: "Пялото поведение на говорещия - изтъква ораторът - паузите в речта, небрежно подхвърлените фрази, усмивката, смехът, жестовете, изразяващи учудване, навъсените вежди - всичко това разширява обемността на звучащата дума, разкрива все нови и нови смислови резерви, прави говора необикновено достъпен, нагледен, изразителен, емоционален". Ето именно над всичко това е необходимо да се работи в часовете по роден език.

Не бива да се отминава и въпросът за работата над гласно-речевата култура. Вярно, в училище не подготвяме актьори /макар че не е изключено някои от учениците ни да поемат и към това поприще/, но за всяко нормално протичащо общуване не малка роля има и качеството на човешкия глас. Този глас трябва отрано да бъде поставен. А поставянето на един глас според специалистите означава да го направим максимално издръжлив и същевременно да бъде не само звучен, а и благозвучен. Това за вежливата реч също има значение. Мисля, че въпросът никак не е "страничен" и за пренебрегване. Неговата актуалност се засилва от факта, че отношението ни към психохигиената на учебния труд, към артикуляционната култура на учещите, и особено към студентите, готвещи се за учители, меко казано, е немарливо. Немалко са педагозите в нашите училища с увреден говорен апарат и с говорни дефекти /ламбацизъм, ротацизъм, сигматизъм, капацизъм и др./. Състоянието става още по-обезпокоително, като се прибавят и дефектите на гласа в резултат на тютюнопушене, употреба на алкохол, гълтане на тебеширен прах и др. Като притурим и заболяващата на слуховия апарат в резултат на непрекъснатото обстрелващата ни шума канонада, нещата действително стават тревожни.

В нашето изложение засегнахме само една малка част от аспектите на речевата вежливост. Искам отново да подчертая: правилното решаване на тези проблеми е съществено за "цивилизването" и "очовечаването" на нацията ни; то има немалко значение и за формирането на човешката личност. Не бива да се забравя казаното от

Пенчо Славейков: "Езикът е виолѝна, която всякой майстор нагласява по свой начин - за да свирѝ на нея свои мелодии".

Дано тези мелодии бъдат все по-човешки, по-нежни и благотворни.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Т. А. Ладѝкенска, Възпитаване на вежлива реч като един от аспектите на комуникативна насоченост в обучението по роден език. -В: Сб. Комуникативно-речева насоченост на обучението по роден език. С., 1985, с. 4.
2. Н. И. Формановская, Вы сказали: "Здравствуйте!". Речевой этикет в нашем общении, М., 1982, с. 56.
3. В. А. Сухомлински, Павлишкото средно училище, С., 1979, с. 267.
4. А. Т. - Балан, Избрани произведения, С. 1987, с. 331.
5. Ш. А. Амонашвили, Здравейте, деца! Как сте, деца!, М., С., 1989, с. 415.
6. И. Андронѝков, Слово написано, слово изречено, С., 1982, с. 381.
7. Д. Тѝлѝков, Изследвания върху българския език, С., 1983, с. 42.